

Comparative Analysis of the Eternity of Punishment from the Perspectives of Ibn Arabi and Allameh Tabataba'i

**Mohammad
Shabanpour**

Assistant Professor, Department of Quran and
Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic
Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran,
Iran

Ferdin Darabi

PhD in Quranic Sciences and Hadith, Faculty of
Theology and Islamic Knowledge, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

The issue of the eternity of punishment in the hereafter is one of the significant and challenging topics in Islamic sciences, including theology, philosophy, and exegesis. This subject has consistently attracted the attention of scholars due to its deep connection with fundamental concepts such as divine mercy, justice, and human nature. Theologians regard God as the absolute good, self-sufficient, and possessing vast mercy; meanwhile, human nature, according to the verse "And I breathed into him of My Spirit", is rooted in the divine essence. Consequently, human errors are perceived as incidental issues that merely add impurities to one's nature, and after punishment, a person returns to their original pure nature. However, some Islamic scholars, citing religious texts and prophetic teachings, do not see a need for eternal punishment and challenge this viewpoint. While some Islamic thinkers do not find a necessity for eternal punishment, this interpretation conflicts with divine revelation and prophetic teachings. The aim is to elucidate this issue and resolve the apparent contradiction. The research method is "content analysis", which examines foundations such as the

—Corresponding Author: fardindarabi@gmail.com

How to Cite: Shabanpour, M., Darabi, F. (2025). Comparative Analysis of the Eternity of Punishment from the Perspectives of Ibn Arabi and Allameh Tabataba'i. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 6 (10). 133-168. DOI: 10.22054/jcst.2025.84243.1213

acceptance of the existence of the soul, its immateriality, and the eternity and immortality of the soul. Ibn Arabi emphasizes the concept of the unity of existence and divine mercy, asserting that eternal punishment does not exist for anyone, and ultimately, all creatures will return to God's mercy. He believes that human errors, as incidental issues, cannot have a permanent impact on the divine nature of humans, and punishment is, in fact, a stage of spiritual evolution. In contrast, Allameh Tabatabai emphasizes the eternity of punishment based on rational and textual arguments, considering it compatible with divine justice. He posits that punishment and reward in the hereafter depend on the states of the soul, and if the soul becomes a permanent quality, punishment will be eternal. Although these two viewpoints differ in their general principles, each contributes to elucidating various aspects of the issue of the eternity of punishment, demonstrating that this topic requires not only a deeper understanding of religious teachings but also philosophical and theological reflections.

1. Introduction

The issue of the eternity of punishment and the immortality of the soul is a complex and fundamental topic in Islamic theology that has consistently attracted the deep attention of thinkers and scholars. The essential question of whether divine punishment for sinners is permanent has been examined not only in religious texts but also in Islamic philosophy and mysticism. In this context, Ibn Arabi and Allameh Tabatabai, as two prominent Islamic figures, have each analyzed this subject from their unique perspectives.

Ibn Arabi, one of the greatest Islamic mystics, presents a distinctive theory regarding the eternity of punishment. He emphasizes the concept of the unity of existence and divine mercy, asserting that ultimately all creatures will return to God's mercy and that eternal punishment does not exist for anyone. This viewpoint has profoundly influenced Islamic mystical and philosophical thought and has led to various interpretations of verses and traditions.

On the other hand, Allameh Tabatabai, one of the foremost contemporary commentators and philosophers, analyzes the verses of the Quran and the teachings of the Imams regarding the eternity of punishment in his commentary "Al-Mizan". He believes that several verses in the Quran emphasize the permanence of punishment, which

is compatible with divine justice. Through precise textual analysis, Allameh Tabatabai seeks to elucidate the concepts of punishment and reward and their connection to divine will.

Prominent Islamic thinkers like Jorjani and Hilli emphasize that the soul, as an independent and immaterial essence, is immortal. This theory is based on several premises: first, the acceptance of the existence of the soul; second, its essence and immateriality; and third, the immortality of the soul.

Disagreements among Islamic scholars regarding the issue of eternal punishment in Hell relate to the relevant verses and traditions. Some Quranic verses explicitly affirm eternal punishment, such as:

1. Surah Al-Baqarah, 2:162: "And whoever wants to be punished, for him is Hell."
2. Surah Al-Imran, 3:88: "Indeed, those who disbelieved and died while they were disbelievers, upon them is the curse of Allah and the angels and the people altogether."
3. Surah An-Nisa, 4:169: "Indeed, those who disbelieved and died while they were disbelievers, they are the worst of creatures."
4. Surah An-Nahl, 16:29: "So taste [the punishment], and We will not increase you except in punishment."
5. Surah Hud, 11:106-108: "But as for those who are wretched, they will be in the Fire, they will have therein a moaning and a shriek; they will be eternally therein, as long as the heavens and the earth endure, except what your Lord wills."

Conversely, some verses limit eternity to a specific duration, indicating that some sinners may be released from punishment after a period.

Traditions also support both theories. For instance, a narration from Imam Baqir (AS) states that the last person to exit Hell will be a man who has spent a long time there and only mentions God's name, emphasizing that no one remains in Hell forever, while other traditions present eternal punishment as a permanent reality.

Objective

This article aims to conduct a comparative analysis of the views of Ibn Arabi and Allameh Tabatabai regarding the eternity of punishment. The research examines the theological and philosophical foundations of each thinker and seeks to identify the strengths and weaknesses of

their theories. Furthermore, it explores the impact of these views on contemporary understanding of punishment and reward concepts in Islam. Given the importance of this topic in Islamic theology and its implications for religious and ethical beliefs, this research can contribute to a better understanding of the issue of eternal punishment and its effects on Islamic thought.

Using a “content analysis” method, the study investigates and analyzes the perspectives of these two prominent Islamic thinkers, Ibn Arabi and Allameh Tabatabai. This research seeks to demonstrate how these two thinkers analyze the issue of eternity and what theological and philosophical foundations they rely on to understand religious texts regarding eternity. Examining this topic not only aids in a better understanding of eternity in Hell and Paradise but may also expand philosophical and mystical horizons in Islamic thought.

Research Background

Numerous studies have been written regarding the views of Ibn Arabi and Allameh Tabatabai. Some notable works include:

1. An article titled “Eternity in Punishment from the Perspective of Mulla Sadra and Ibn Arabi” by Mohammad Haidari Fard and Mohammad Kazem Farghani, published in the journal “Philosophical Studies of Religion”. This article examines and analyzes the views of Mulla Sadra and Ibn Arabi on the eternity of punishment and elucidates key concepts related to this topic, including their philosophical and mystical influences.
2. A thesis titled “Critique and Analysis of Ibn Arabi’s Theory on the Issue of Eternity in Hell from the Perspective of Allameh Tabatabai”, written by Maryam Alidoust at the Amol School of Islamic Sciences. This research provides a detailed analysis of the theories of Ibn Arabi and Allameh Tabatabai regarding eternal punishment and the fate of those in Hell.
3. A thesis titled “Examining the Issue of Eternity with Emphasis on the Views of Allameh Tabatabai, Ibn Arabi, Fakhr Razi, and Zamakhshari”, written by Sara Miraji at Shahid Rajaei Teacher Training University. This research deeply explores the issue of eternity and immortality in punishment and reward in the afterlife and critiques various Islamic scholars’ views on this matter.

While the aforementioned articles and theses primarily focus on affirming or rejecting the issue of eternity in punishment from the perspectives of Ibn Arabi and Allameh Tabatabai, this research will specifically investigate the theological foundations of this issue from the viewpoints of these two Islamic thinkers. Thus, this research provides a more precise analysis of the theoretical and theological foundations of this topic that has not been comprehensively addressed in previous works, highlighting the novelty and significance of this study on the eternity of punishment and the comparative analysis of the views of Ibn Arabi and Allameh Tabatabai.

Conceptual Framework

To conduct a comparative analysis of the eternity of punishment from the perspectives of Ibn Arabi and Allameh Tabatabai, it is first necessary to examine three concepts: “eternity,” “theoretical foundations,” and “theological and philosophical.”

1. **Eternity**: Derived from the root “خ ل د”, it is understood by some linguists as permanence and continuity. The term “خلود” signifies being far from corruption and enduring in the state it previously was. This study adopts the first meaning, referring to eternity and immortality, as it is the focal point of contention among theologians.
2. **Theoretical Foundations**: “Foundation” refers to the basis or groundwork of an argument. In this research, the theoretical foundations are those scientific propositions discussed in theology or philosophy that serve as the basis for affirming or rejecting the issue of eternity.
3. **Theological and Philosophical Foundations**: The issue of eternity in punishment, a significant topic in the afterlife, relies on numerous foundations that can be explored in various fields, including Quranic studies, principles of jurisprudence, hadith sciences, literature, philosophy, and theology.

Theological and Philosophical Foundations of Ibn Arabi

Ibn Arabi, one of the greatest Islamic thinkers and mystics, addresses the topic of eternity in punishment in his works. His views are shaped by his philosophical and mystical foundations, including:

- ≠ **Unity of Existence:** A key principle in Ibn Arabi's philosophy, this theory posits that all beings are manifestations of the one divine existence.
- ≠ **Divine Mercy:** Ibn Arabi asserts that God's mercy prevails over His wrath, encompassing all creatures.
- ≠ **Mystical Experience:** He emphasizes that understanding punishment and reward in the afterlife is closely related to the understanding and recognition of God.
- ≠ **Repentance and Return:** He believes that the possibility of repentance and returning to God exists for all servants, which can lead to liberation from punishment.

Ibn Arabi argues that punishment in Hell may be temporary for some sinners, as ultimately all creatures will return to divine mercy. He points out that punishment can be viewed as a stage of spiritual evolution. His views on eternity and divine mercy are deeply philosophical and mystical, but face criticism based on religious texts and principles of divine justice.

Theological and Philosophical Foundations of Allameh Tabatabai

Allameh Tabatabai emphasizes the role of revelation and religious texts in understanding the afterlife and its details. He believes that one cannot comprehend the specifics of the afterlife solely through rational premises and relies on divine revelation for validation. He presents arguments for the eternity of punishment based on both rational and textual evidence, affirming that the verses of the Quran explicitly indicate the permanence of punishment.

- ≠ **Textual Evidence:** Allameh cites Quranic verses that clearly affirm eternal punishment, such as Surah Al-Baqarah, 2:167, and highlights the absence of traditions contradicting this view.
- ≠ **Rational Evidence:** He argues that the nature of the soul and its conditions in the afterlife are influenced by its actions in this world, which determines whether it experiences punishment or reward.

Conclusion

The issue of the eternity of punishment and the immortality of the soul is a complex and fundamental topic in Islamic theology that has consistently attracted the deep attention of thinkers. Ibn Arabi and

Allameh Tabatabai, as two prominent Islamic figures, have each addressed this subject from their unique perspectives. Ibn Arabi emphasizes the unity of existence and divine mercy, believing that there is no permanent punishment for sinners and that ultimately all creatures will return to God's mercy. In contrast, Allameh Tabatabai affirms the eternity of punishment based on the verses of the Quran and traditions, asserting that the details of the afterlife can only be understood through revelation. Both viewpoints face criticisms; the critiques of Ibn Arabi point to conflicts with religious texts and divine justice, while Allameh Tabatabai also encounters challenges in explaining the concept of eternal punishment. The findings of the research indicate that philosophical and theological foundations, such as the acceptance of the existence of the soul and its immortality, play a crucial role in the belief in the eternity of punishment. Additionally, Allameh Tabatabai emphasizes that reason is subordinate to revelation in understanding the details of the afterlife, while Ibn Arabi is compelled to reinterpret the Quranic verses to reconcile his views. These issues highlight the diversity and complexity of perspectives in Islamic theology and underscore the need for further examination in this area.

Keywords: Ibn Arabi, Allameh Tabatabai, Eternity of Punishment, Philosophical and Theological Foundations, Immaterial Soul, Immortality of the Soul.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل تطبیقی ابدیت عذاب از دیدگاه ابن عربی و علامه طباطبایی

محمد شعبان پور

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

فریدین دارابی *

دکتری علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

مسئله جاودانگی در عذاب در جهان واپسین، یکی از موضوعات مهم و چالش برانگیز در عرصه علوم اسلامی، از جمله کلام، فلسفه و تفسیر است. این موضوع به دلیل ارتباط عمیق آن با مفاهیم بنیادینی چون رحمت الهی، عدالت و فطرت انسانی، همواره مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. حکیمان الهی خداوند را خیر مطلق، بی نیاز و دارای رحمت واسعه می دانند؛ در حالی که فطرت انسانی، طبق آیه «و نفخت فیه من روحی»، بر اساس سنخ الهی سرشته شده است. از این رو، خطاهای انسانی به عنوان مسائل عرضی تلقی می شوند که تنها حالت های پلیدی را بر فطرت او می افزایند و پس از عذاب، انسان به فطرت پاک اولیه خود بازمی گردد. با این حال، برخی اندیشمندان اسلامی با استناد به متون دینی و آموزه های نبوی، نیازی به خلود در عذاب نمی بینند و این دیدگاه را به چالش می کشند. برخی از اندیشمندان اسلامی نیازی به خلود در عذاب نمی بینند، اما این معنا با وحی الهی و آموزه های نبوی در تعارض است. هدف تبیین این مسئله و رفع تعارض ظاهری می باشد. روش تحقیق، «تحلیل محتوایی» است و در این راستا، به بررسی مبانی ای چون پذیرش اصل وجود نفس، مجرد بودن آن و همچنین جاودانگی و فناپذیری نفس پرداخته می شود. ابن عربی با تأکید بر مفهوم وحدت وجود و رحمت الهی، معتقد است که عذاب دائمی برای هیچ کس وجود ندارد و در نهایت همه مخلوقات به رحمت خداوند باز خواهند گشت. او بر این باور است که خطاهای انسانی، به عنوان مسائل عرضی، نمی توانند بر فطرت الهی انسان تأثیر دائمی بگذارند و عذاب در واقع یک مرحله از تکامل روحی است. در مقابل، علامه طباطبایی بر اساس استدلال های عقلی و نقلی، بر جاودانگی

عذاب تأکید دارد و آن را با عدالت الهی سازگار می‌داند. او معتقد است که عذاب و نعمت در آخرت به حالات نفس وابسته است و اگر نفس به صورت ملکه درآید، عذاب جاودان خواهد بود. این دو دیدگاه، هرچند در اصول کلی متفاوت هستند، اما هر یک به نوعی به تبیین ابعاد مختلف مسئله جاودانگی در عذاب می‌پردازند و نشان می‌دهند که این موضوع نه تنها به فهم عمیق‌تری از آموزه‌های دینی نیاز دارد، بلکه به تأملات فلسفی و کلامی نیز وابسته است.

کلیدواژه‌ها: ابن عربی، علامه طباطبایی، ابدیت عذاب، مبانی فلسفی و کلامی، نفس مجرد، فناپذیری نفس.

۱. مقدمه

مسئله ابدیت عذاب و جاودانگی نفس یکی از موضوعات پیچیده و بنیادی در کلام اسلامی است که همواره توجه عمیق متفکران و اندیشمندان را به خود جلب کرده است. این پرسش اساسی که آیا عذاب الهی برای گناهکاران دائمی است یا خیر، نه تنها در متون دینی، بلکه در فلسفه و عرفان اسلامی نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در این زمینه، ابن عربی و علامه طباطبایی به عنوان دو شخصیت برجسته اسلامی، هر یک از منظر خاص خود به تحلیل این موضوع پرداخته‌اند.

ابن عربی، به عنوان یکی از بزرگ‌ترین عارفان اسلامی، نظریه‌ای خاص درباره ابدیت عذاب ارائه می‌دهد. او با تأکید بر مفهوم وحدت وجود و رحمت الهی، معتقد است که در نهایت همه مخلوقات به رحمت خداوند باز خواهند گشت و عذاب دائمی برای هیچ کس وجود ندارد. این دیدگاه، تأثیر عمیقی بر تفکر عرفانی و فلسفی اسلامی گذاشته و به تفسیرهای مختلفی از آیات و روایات منجر شده است.

از سوی دیگر، علامه طباطبایی، به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مفسران و فیلسوفان معاصر، در تفسیر «المیزان» به تحلیل آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم‌السلام) در مورد ابدیت عذاب می‌پردازد. او بر این باور است که آیات متعددی در قرآن بر جاودانگی عذاب تأکید دارند و این موضوع با عدالت الهی سازگار است. علامه طباطبایی با تحلیل دقیق متون دینی، سعی در تبیین مفاهیم عذاب و پاداش و ارتباط آن‌ها با اراده الهی دارد. جرجانی و حلی به عنوان دو متفکر برجسته اسلامی، بر این نکته تأکید دارند که نفس به عنوان یک جوهر مستقل و غیرمادی، فناپذیر است و این نظریه بر چند پیش فرض استوار است: نخست، پذیرش اصل وجود نفس؛ دوم، جوهر و مجرد بودن آن؛ و سوم، فناپذیری نفس (جرجانی، بی تا، ص ۱۰۷؛ حلی، ۱۴۱۶ ق، ص ۱۸۴).

اختلاف نظر میان اندیشمندان اسلامی در مورد مسئله خلود در جهنم به آیات و روایات مرتبط برمی‌گردد. برخی آیات قرآن به صراحت بر خلود در جهنم تأکید دارند، مانند آیات زیر:

۱. آیه ۱۶۲ سوره بقره: «وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُعَذَّبَ فَلَهُ جَهَنَّمُ» (هر که بخواهد عذاب شود، برای او جهنم است) که نشان‌دهنده عذاب دائمی است.

۲. آیه ۸۸ سوره آل عمران: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ» (کسانی که کافر شدند و در حال کفر مردند، لعنت خدا و فرشتگان و مردم بر آنان است) که به عذاب دائمی اشاره دارد.

۳. آیه ۱۶۹ سوره نساء: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ» (کسانی که کافر شدند و در حال کفر مردند، بدترین مخلوقات هستند) که بر عذاب همیشگی آن‌ها تأکید دارد.

۴. آیه ۲۹ سوره نحل: «فَأَذُوهُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا» (پس بچشید که ما شما را جز عذاب نخواهیم افزود) که به جاودانگی عذاب اشاره می‌کند.

۵. آیات ۱۰۶ تا ۱۰۸ سوره هود: «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ * خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» (اما کسانی که شقاوت دارند، در آتش‌اند و در آنجا زاری و ناله خواهند کرد؛ آنان در آنجا جاودانه خواهند ماند، مگر آنچه که پروردگارت بخواهد) که به خلود در عذاب اشاره دارد.

از طرفی، برخی از آیات، خلود را محدود به مدت خاصی عنوان کرده‌اند، مانند آیات هود (۱۰۶-۱۰۸) که به‌نوعی به شرایط خاصی اشاره می‌کنند. این آیات نشان می‌دهند که ممکن است برخی از گناهکاران پس از مدتی عذاب رهایی یابند.

روایات نیز هر دو نظریه را تأیید می‌کنند. به‌عنوان مثال، روایتی از امام باقر (ع) بیان می‌کند که آخرین نفری که از جهنم خارج می‌شود، مردی است که در آنجا عمر طولانی سپری کرده و تنها نام خدا را می‌برد. این روایت بر این نکته تأکید دارد که در جهنم کسی باقی نمی‌ماند، درحالی‌که روایات دیگری وجود دارد که جاودانگی در جهنم را به‌عنوان یک واقعیت دائمی مطرح می‌کنند. به‌عنوان مثال، امام صادق (ع) در مورد آیه «وما هم بخارجین منها» (بقره، ۱۶۷) تصریح می‌کند که دشمنان حضرت علی (ع) در آتش جاودان خواهند ماند.

هدف این مقاله، تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های ابن عربی و علامه طباطبایی در مورد ابدیت عذاب است. این تحقیق به بررسی مبانی کلامی و فلسفی هر یک از این دو اندیشمند پرداخته و تلاش می‌کند تا نقاط قوت و ضعف نظریات آن‌ها را شناسایی کند. همچنین، این مقاله به بررسی تأثیر این دیدگاه‌ها بر فهم معاصر از مفاهیم عذاب و پاداش در دین اسلام می‌پردازد. با توجه به اهمیت این موضوع در کلام اسلامی و تأثیرات آن بر باورهای دینی و اخلاقی، این تحقیق می‌تواند به درک بهتر از مسئله ابدیت عذاب و تأثیرات آن بر تفکر اسلامی کمک کند.

در این مقاله، با روش «تحلیل محتوایی»، به بررسی و تحلیل دیدگاه دو اندیشمند برجسته اسلامی، ابن عربی و علامه طباطبایی، خواهیم پرداخت. این تحقیق به دنبال آن است که نشان دهد چگونه این دو متفکر مسئله خلود را تحلیل کرده و به چه مبانی کلامی و فلسفی برای فهم متون دینی در مورد خلود تکیه کرده‌اند. بررسی این موضوع نه تنها به درک بهتر از مسئله جاودانگی در جهنم و بهشت کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به گسترش افق‌های فلسفی و عرفانی در تفکر اسلامی نیز بینجامد. هر نوع تعریف اعتقادی در مورد خلود قطعاً بر فهم و تفسیر متون دینی، از جمله آیات قرآن کریم، تأثیرگذار خواهد بود.

۱-۱. پیشینه تحقیق

درباره دیدگاه ابن عربی و علامه طباطبایی پژوهش‌های متعددی نگاشته شده است. در ادامه برخی از مقالات مربوط به این موضوع بیان می‌شود: مقاله (۱) «خلود در عذاب از دیدگاه ملاصدرا و ابن عربی» نوشته محمد حیدری فرد و محمد کاظم فرقانی است که در مجله «جستارهای فلسفه دین» منتشر شده است. این مقاله به بررسی و تحلیل دیدگاه‌های ملاصدرا و ابن عربی در مورد ابدیت عذاب می‌پردازد و به تبیین مفاهیم کلیدی مرتبط با این موضوع، از جمله تأثیرات فلسفی و عرفانی آن‌ها، می‌پردازد. نویسندگان در این تحقیق به نقد و بررسی نظریات مختلف در مورد جاودانگی عذاب پرداخته و به تحلیل تطبیقی مبانی کلامی و فلسفی این دو اندیشمند می‌پردازند. این مقاله به وضوح نشان می‌دهد که چگونه ابن عربی با تأکید بر رحمت الهی و وحدت وجود،

نظریه‌ای متفاوت از ملاصدرا ارائه می‌دهد که بر اساس آن، عذاب دائمی برای گناهکاران وجود ندارد. این پژوهش، به‌عنوان یک منبع ارزشمند در زمینه تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های مختلف در مورد ابدیت عذاب، می‌تواند به درک بهتر از نظریات علامه طباطبایی و ابن عربی در تحقیق حاضر کمک کند. به همین دلیل، این مقاله به‌عنوان یکی از منابع کلیدی در پیشینه تحقیق ما در زمینه ابدیت عذاب و تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های ابن عربی و علامه طباطبایی مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

۲) پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «نقد و بررسی نظریه ابن عربی در مسئله خلود در جهنم از منظر علامه طباطبایی» نوشته مریم علی دوست که در مدرسه علمیه تخصصی ام‌الائم (علیها السلام) در نجف‌آباد اصفهان به نگارش درآمده است. این پژوهش به بررسی دقیق و تحلیلی نظریه‌های ابن عربی و علامه طباطبایی در مورد ابدیت عذاب می‌پردازد و به تبیین مواضع هر یک از این دو متفکر در خصوص جاودانگی عذاب و سرنوشت جهنمیان می‌پردازد. نویسنده در این تحقیق به نقد و بررسی دیدگاه ابن عربی که بر اساس رحمت واسعة الهی و سرشت توحیدی انسان‌ها، عذاب جهنمیان را دائمی نمی‌داند، می‌پردازد و در مقابل، موضع علامه طباطبایی را که بر استمرار عذاب دوزخیان تأکید دارد، تحلیل می‌کند. این پایان‌نامه با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و استناد به آیات و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، سعی دارد تا به شبهات موجود در این زمینه پاسخ دهد.

۳) پایان‌نامه «بررسی مسئله خلود با تکیه بر آراء علامه طباطبایی، ابن عربی، فخر رازی و زمخشری» نوشته ساره معراجی که در دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی به نگارش درآمده است. این پژوهش به بررسی عمیق مسئله خلود و جاودانگی در عذاب و پاداش در عوالم پس از مرگ می‌پردازد و به نقد و تحلیل نظرات مختلف اندیشمندان اسلامی در این زمینه می‌پردازد. نویسنده در این تحقیق به بررسی دیدگاه ابن عربی که بر اساس رحمت الهی و فطرت توحیدی انسان‌ها، عذاب دائمی را رد می‌کند، می‌پردازد و در مقابل، موضع علامه طباطبایی را که بر استمرار عذاب دوزخیان تأکید دارد، تحلیل می‌کند. این پایان‌نامه با روش توصیفی-کتابخانه‌ای و بر اساس استدلال استنتاجی، به بررسی ایرادات مطرح شده در خصوص خلود در عذاب و تناقض آن با رحمت واسعة الهی و عدالت خداوند می‌پردازد.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برخلاف نظر ابن عربی، ابدیت دوزخ با جاودانگی عذاب همراه با الم است و دلایل عقلی و نقلی وی در مورد انقطاع عذاب قابل نقد است. همچنین، این تحقیق به بررسی آیات و روایات اسلامی در مورد مخلدین در دوزخ و امکان توبه و شفاعت برای گناهکاران می‌پردازد.

باین حال، مقالات و پایان‌نامه‌های مذکور، به‌طور عمده بر جنبه‌های تأیید یا رد مسئله خلود در عذاب از منظر ابن عربی و علامه طباطبایی و همچنین دلایل اثبات یا رد آن تمرکز دارند. در حالی که در پژوهش حاضر، به بررسی مبانی کلامی این مسئله از دیدگاه این دو اندیشمند اسلامی پرداخته می‌شود؛ بنابراین، تحقیق حاضر به تحلیل دقیق‌تری از مبانی نظری و کلامی این موضوع می‌پردازد که در آثار پیشین به‌طور جامع مورد توجه قرار نگرفته است. این امر نشان‌دهنده نوآوری و اهمیت ویژه این پژوهش در زمینه ابدیت عذاب و تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های ابن عربی و علامه طباطبایی است.

۲. مفهوم شناسی

برای تحلیل تطبیقی ابدیت عذاب از دیدگاه ابن عربی و علامه طباطبایی، ابتدا لازم است سه مفهوم «خلود»، «مبانی فکری» و «کلامی و فلسفی» را بررسی نماییم تا عنوان مقاله روشن‌تر شود.

۱-۲. خلود

خلود از ماده «خ ل د» است برخی اهل لغت آن را به معنای دوام و بقاء دانسته‌اند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۴۴؛ فراهیدی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۳۱) راغب اصفهانی در مفردات، خلود را به معنای دور بودن چیزی از برخورد به فساد و بقای آن بر حالتی که قبلاً بوده است می‌داند و لذا به کسی که زود پیر نمی‌شود، می‌گویند: رجل مخلص. پس واژه مخلص به‌طور استعاره در معنای همیشه باقی و پایدار و جاودانه به کار رفته است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ص ۱۶۴؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۰۷) از مجموع کلمات اهل لغت دو نظریه دست می‌آید: نخست این که معنای اصلی آن همان جاودانگی و ابدیت است و از

باب تشبیه به طول عمر اطلاق می‌شود. دوم اینکه؛ معنای اصلی آن، طول عمر و بقای طولانی و یا همان مکث طویل باشد و اگر به جاودانگی و ابدیت اطلاق شد از باب بیان مصداق واضح است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۶، ص ۴۷۶).

اما منظور این پژوهش همان معنای نخست، یعنی ابدیت و جاودانگی است و نه معنای مکث طولانی. زیرا ابدیت و جاودانگی در عذاب، محل نزاع و اختلاف میان متکلمان است، چرا که با تحلیل عقلی و فلسفی ناسازگار به نظر می‌آید. اما در عین حال، قرآن و روایات به این معنا ظهور و تصریح دارند. در حالی که خلود به معنای مکث طولانی، محل نزاع میان متکلمان و فیلسوفان نیست.

۲-۲- مبانی فکری

مبانی جمع «مبنا»، مصدر میمی و به معنای مفعول از «بنی یبنی» به معنای پایه، اساس و زیرساخت است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۰۳؛ راغب، ۱۳۸۸، ص ۶۳). ماده «بنی» در ساخت اشیای محسوس به کار می‌رود، چنان‌که قرآن کریم این ماده را در مورد ساخت آسمان به کار می‌برد: «وَالسَّمَاءَ بِنَاءٍ» (بقره/۲۲) و آسمان را ساختمان (قرار داده) (همان). همچنین، این ماده درباره پایه گذاری و ساخت امر معنوی و نامحسوس نیز به کار می‌رود، چنان‌که در حدیث نبوی آمده است: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى عَشْرَةِ أَسْهُمٍ؛ اسْلَامٌ بَرْدٌ بَخْشٌ بِنَاءٍ» (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۶).

اهل لغت و مفسران واژه «ابن» را چنین ریشه‌یابی می‌کنند: «ابن» از «بناء» ریشه گرفته است و «بناء» به معنای قراردادن چیزی بر چیز دیگر است، به گونه‌ای که پسر بر پدر قرار گیرد، همان‌طور که «بناء» بر پایه‌ای ساخته می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۰۳؛ راغب، ۱۳۸۸، ص ۶۳؛ شیخ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۷۸ ذیل آیه ۴۰ سوره بقره).

مبنا را می‌توان چنین تعریف کرد: گزاره‌ای علمی که به گونه‌ای مستقیم یا با واسطه، پایه و اساس اثبات گزاره‌ای دیگر می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۴، ص ۶). منظور از مبنا در این پژوهش، آن گزاره‌های علمی است که در علم کلام یا فلسفه از آن‌ها بحث می‌شود و پایه و اساس اثبات یا رد مسئله خلود قرار می‌گیرد.

۲-۳. مبانی کلامی و فلسفی

مسئله خلود در عذاب که از مباحث مهم معاد به شمار می‌رود، بر مبنای پرشماری استوار است. این مبانی ممکن است در علوم مختلفی از جمله علوم قرآن‌شناسی، اصول فقه، علوم حدیث، ادبیات، فلسفه و کلام بررسی شوند. آن دسته از مبانی خلود که در حوزه علم کلام و فلسفه بررسی و تحقیق می‌شوند، «مبانی کلامی» یا «فلسفی خلود» نامیده می‌شوند. بنابراین، با توجه به تعریف مبنا، مبانی فلسفی و کلامی خلود گزاره‌هایی هستند که به گونه‌ای مستقیم یا با واسطه، پایه و اساس برای مسئله خلود می‌شوند و بدین ترتیب در پذیرش یا رد مسئله خلود تأثیرگذارند.

۳- تبیین مبانی کلامی و فلسفی ابن عربی

ابن عربی، یکی از بزرگ‌ترین متفکران و عارفان اسلامی، در آثار خود به موضوع خلود در نار (عذاب دائمی در جهنم) پرداخته است. دیدگاه او در این زمینه تحت تأثیر مبانی فلسفی و عرفانی اش شکل گرفته است. از جمله مبانی دیدگاه ابن عربی در مبحث ابدیت عذاب:

≠ وحدت وجود: یکی از اصول کلیدی فلسفه ابن عربی، نظریه وحدت وجود است که به معنای یکی بودن وجود خدا و موجودات است. او معتقد است که همه موجودات تجلیات مختلفی از وجود واحد الهی هستند.

≠ رحمت الهی: ابن عربی بر این باور است که رحمت خداوند بر غضب او غالب است و این رحمت شامل همه موجودات می‌شود. او به این نکته تأکید می‌کند که خداوند عادل است و عذاب دائمی برای بندگان خود نمی‌خواهد.

≠ تجربه عرفانی: ابن عربی به تجربه‌های عرفانی و شهودی خود تکیه می‌کند و معتقد است که درک عذاب و پاداش در عالم بعد، به نوعی به درک و شناخت خداوند بستگی دارد.

≠ توبه و بازگشت: او بر این باور است که امکان توبه و بازگشت به سوی خداوند برای تمامی بندگان وجود دارد و این امر می‌تواند به رهایی از عذاب منجر شود.

ابن عربی معتقد است که عذاب در جهنم برای برخی از گناهکاران ممکن است موقتی باشد و در نهایت، همه مخلوقات به رحمت الهی باز خواهند گشت. او به این نکته اشاره می‌کند که عذاب در جهنم به‌عنوان یک مرحله از مراحل تکامل روحی و معنوی انسان‌ها می‌تواند باشد. این دیدگاه درباره خلود در نار و رحمت الهی از جنبه‌های فلسفی و عرفانی عمیق برخوردار است، اما با نقدهایی نیز مواجه است که بر مبنای نصوص دینی و اصول عدالت الهی مطرح می‌شوند و می‌توان گفت این موضوع همچنان یکی از مباحث چالش‌برانگیز در فلسفه اسلامی و عرفان است.

۳-۱. ابدیت عذاب و جاودانگی در آخرت

ابن عربی در آثار خود به‌وضوح بیان می‌کند که عذاب دائمی در آتش جهنم برای مجرمان، ملحدان و کافران وجود ندارد. او به این نکته اشاره می‌کند که محبت خداوند به دل‌های پاک و ضعف قدرت قهر او بر نفس و شیطان به دلیل ناتوانی آن‌ها، باعث می‌شود که عذاب دائمی وجود نداشته باشد. به گفته او، انسان می‌تواند به نجات دست یابد و در نعمت جاودانه باقی بماند، هرچند ممکن است مدتی را در رنج و تألم سپری کند (ابن عربی، ۱۴۲۲: ج ۲، ص ۳۲۵).

ابن عربی در تفسیر خود به این موضوع می‌پردازد که عذاب اهل جحیم به‌صورت توهمی از عذاب باشد. او مثال می‌زند که ممکن است فردی در بستر خود بیمار و در فقر باشد، اما در خواب خود را در مقام سلطنت ببیند. از این رو، درحالی که او در واقع در عذاب است، در خواب خود در نعمت به سر می‌برد (ابن عربی، ۱۳۵۶: ج ۲، ص ۲۹۰). این دیدگاه نشان‌دهنده این است که عذاب و نعمت می‌توانند به‌صورت هم‌زمان در تجربه انسان وجود داشته باشند.

ابن عربی همچنین در آثار خود به آیات قرآن اشاره می‌کند که به مفهوم جاودانگی عذاب و نعمت پرداخته‌اند. او بر این باور است که اگر خبری الهی به‌وضوح و بدون امکان تأویل به ما برسد، ما آن را می‌پذیریم و به آن اعتقاد داریم (ابن عربی، بی‌تا: ج ۱، ص ۲۶۳). این تأکید بر اهمیت نصوص دینی در فهم حقیقت وجودی انسان و سرنوشت او در

آخرت، از ویژگی‌های بارز تفکر ابن عربی است.

۲-۳. رابطه وجودی بین حق و خلق

ابن عربی بر این باور است که بین حق و خلق رابطه‌ای وجودی برقرار است. او بیان می‌کند که خداوند به‌عنوان حق تعالی، به نام‌های مختلفی شناخته می‌شود، از جمله مبلی (آزمایش کننده)، معذب و منعم (نعمت‌دهنده). این رابطه به این معناست که هر موجود ممکن، قابلیت پذیرش یکی از دو حالت (عذاب یا نعمت) را دارد و در عین حال، امکان انتفاع یکی از این دو حالت نیز وجود دارد (ابن عربی، بی تا: ج ۱، ص ۲۶۳).

این دیدگاه به ما یادآوری می‌کند که وجود انسان‌ها و موجودات دیگر در عالم، به نوعی وابسته به اراده و خواست خداوند است؛ بنابراین، هر موجودی که به وجود آمده است، در یک رابطه متقابل با حق تعالی قرار دارد و این رابطه می‌تواند بر سرنوشت او تأثیر بگذارد. ابن عربی به این نکته اشاره می‌کند که عالم به‌طور کلی ممکن است و این امکان وجود دارد که یکی از دو حالت از آن سلب شود. از این رو، لازم نیست که در آخرت جاودانگی در عذاب یا نعمت وجود داشته باشد، بلکه هر دو حالت ممکن است.

۳-۳. مفهوم توحید و رحمت الهی

ابن عربی در بحث توحید، به این نکته اشاره می‌کند که شرط‌های سعادت، توحید است و نجات از هر مقام هلاکت آور در آخرت بدون توحید ممکن نیست. او بیان می‌کند که رحمت خداوند بر غضب او پیشی گرفته و این موضوع به معنای این است که خداوند می‌تواند عذاب را از بندگانش بردارد (ابن عربی، ۱۳۵۶: ج ۲، ص ۲۹۹).

او همچنین به این نکته اشاره می‌کند که عذاب اهل جحیم ممکن است به صورت توهمی از عذاب باشد و این موضوع پس از آن است که خداوند می‌فرماید: «لَا يُقْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ» (آیه ۷۵ سوره زخرف) (ابن عربی، ۱۳۵۶: ج ۲، ص ۲۹۰). این نشان‌دهنده این است که عذاب از آن‌ها کاسته نمی‌شود و آن‌ها در آنجا غمگین هستند. ابن عربی همچنین تأکید می‌کند که در آتش که به آتش حجاب تعبیر می‌شود،

جاودانگی وجود ندارد؛ زیرا این حقیقت حتماً باید پس از رهایی بندگان از قید و بندها برای آن‌ها تجلی یابد. او در این زمینه به آیات قرآن اشاره می‌کند که نشان‌دهنده رحمت الهی و امکان نجات از عذاب هستند. این دیدگاه به ما یادآوری می‌کند که رحمت خداوند همواره بر غضب او پیشی می‌گیرد و انسان‌ها می‌توانند به نجات دست یابند.

ملاصدرا نیز در مسئله عدم پذیرش خلود کافران در جهنم، متأثر از ابن عربی بود. لذا ب تاسی از ابن عربی درباره دلیل عدم پذیرش نوشته است: باوجود صفات رحمانیت و رحیمیت در خدا، سزاوار نیست احدی را عذاب دهد و مقدار عذابی که کافران را فرا می‌گیرد تنها به خاطر این است که آن‌ها را به کمال که برایشان مقدر شده است برساند، همان‌طوری که طلا و نقره در آتش آب شده تا ناخالصی‌ها از آن جدا شود (ملاصدرا، بی تا: ص ۳۱۶). طبق این باور همان‌طور که بهشت و نعمت‌های آن ابدی است، جهنم و عذاب‌هایش نیز برای عده‌ای ابدی می‌باشد، اما جاودانگی در مورد بهشت و نعمت‌های آن با جاودانگی جهنم و عذاب‌هایش اختلاف دارد و به یک معنی نیست. مرحوم سبزواری در پاورقی اسفار در توضیح این مطلب می‌نویسد: دوام در مورد نعمت‌های بهشتی برای بهشتیان، دوام فردی است، ولی عذاب برای جهنمیان عذاب نوعی است (ملاصدرا، ص ۳۴۵). برای توضیح این مطلب باید گفت، اگر انسان بر فطرت اولیه توحیدی و پاک خود باقی باشد، در این صورت هرگونه عذابی که انسان در جهنم در معرض آن قرار بگیرد، غیر طبیعی و به اصطلاح فلاسفه قسری است و نمی‌تواند همیشگی و اکثری باشد و در نهایت عذاب به پایان خواهد رسید، اما در صورتی که فطرت اولیه کاملاً تغییر یافت و تاریکی کل وجودش را فراگرفت در این حال، شخص در عذاب به صورت دائمی خواهد ماند و راه نجاتی نخواهد داشت. آنچه که در این حالت دوام دارد، نوع عذاب است؛ نه شخص عذاب. طبق آیه «كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ» (نساء ۵۶)؛ می‌توان گفت که نوع عذاب تغییر کرده و لذا تداوم پیدا می‌کند. به هر حال، مسئله از دو فرض خارج نیست یا این است که به اجازه خداوند بدن گناهکاران می‌سوزد و خاکستر می‌شود و

ماده انسانی به ماده جمادی (خاکستر) تبدیل می‌شود یعنی از نوعی به نوع دیگر تغییر می‌یابد؛ در این صورت موضوعی به نام بدن انسان برای رنج دیدن باقی نخواهد ماند و یا باید بگوییم که با تبدیل پوست سوخته به پوست جدید جسم انسانی را برای سوخته شدن مجدد مهیا گرداند که در این صورت نوع عذاب باقی است (همان، ص ۳۸۱-۳۸۲).

آیه الله جوادی آملی در پاسخ به این شبهه می‌نویسد: که فطرت انسان قابل تغییر نیست طبق آیه «فَطَرَتَ اللّٰهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ» (روم، ۳۰) حتی بعد از دگرگونی زمین و برپایی قیامت نیز عوض نمی‌شود گرچه انسان می‌تواند آن را شکوفا کند، اما شکوفایی به معنایی تغییر ماهیت نیست و به اصطلاح، فطرت از قبیل عرض مفارق نیست تا از بین برود و جای خود را به ذاتیات دیگری بدهد، به همین دلیل عذاب به هیچ وجه گوارا نخواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۷ ش، ج ۵، ص ۵۰۵-۵۰۶).

۳-۴. نقدها بر دیدگاه ابن عربی

نقدها بر دیدگاه ابن عربی در مورد خلود در نار و نظریه وحدت وجود او، به طور خاص به جنبه‌های فلسفی و دینی مربوط می‌شوند. در ادامه، به تفصیل به هر یک از این نقدها می‌پردازیم:

الف). نقد بر وحدت وجود

نظریه وحدت وجود که به معنای یکی بودن وجود خداوند و موجودات است، به این معناست که همه موجودات تجلیات مختلفی از وجود الهی هستند. منتقدان این نظریه معتقدند که:

≠ نفی عذاب و پاداش: اگر همه چیز تجلی خداوند باشد، در این صورت عذاب و پاداش نیز به نوعی از بین می‌رود؛ به عبارت دیگر، اگر همه موجودات در نهایت بخشی از خداوند هستند، عذاب برای گناهکاران نمی‌تواند به عنوان یک واقعیت مستقل وجود

داشته باشد. این به‌نوعی می‌تواند به نفی مسئولیت اخلاقی انسان‌ها منجر شود، زیرا اگر همه چیز درنهایت به خداوند برمی‌گردد، گناه و عذاب معنای خود را از دست می‌دهند. $\neq$ تعارض با مفهوم خیر و شر: این نظریه ممکن است به تضعیف مفهوم خیر و شر بینجامد. اگر همه موجودات تجلیات خداوند هستند، این سؤال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان از شر و گناه به‌عنوان واقعیت‌های مستقل صحبت کرد و به‌این ترتیب، اصل مسئولیت فردی زیر سؤال می‌رود.

ب). تعارض با نصوص دینی

برخی از علمای اسلامی به آیات و روایات صریحی اشاره می‌کنند که بر خلود در نار تأکید دارند. این نصوص به‌وضوح به عذاب دائمی گناهکاران اشاره دارند. نقدهای این دسته به شرح زیر است:

$\neq$ آیات قرآن: آیات قرآن به‌صراحت به عذاب جهنم و خلود در آن اشاره دارند، مانند آیه ۱۰۵ سوره بقره که می‌فرماید: «وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُعَذَّبَ فَلَهُ جَهَنَّمُ» (هر که بخواهد عذاب شود، برای او جهنم است). این آیات به‌وضوح بر وجود عذاب دائمی تأکید دارند و دیدگاه ابن عربی را در تعارض با این نصوص قرار می‌دهند.

$\neq$ روایات معصومین: همچنین، روایات معصومین (علیهم‌السلام) نیز به عذاب و خلود در نار اشاره دارند. منتقدان بر این باورند که تأکید بر رحمت الهی باید در کنار این نصوص قرار گیرد و نمی‌تواند به معنای نفی عذاب باشد.

ج). مسئله عدالت الهی

منتقدان به مسئله عدالت الهی اشاره می‌کنند و می‌پرسند:

$\neq$ عدالت در عذاب: اگر همه گناهکاران درنهایت به رحمت الهی دست یابند، این چگونه با مفهوم عدالت الهی سازگار است؟ به‌عبارت‌دیگر، آیا می‌توان پذیرفت که گناهکاران و ظالمین بدون مجازات و عذاب به رحمت خداوند برسند؟ این سؤال به چالش بزرگی برای دیدگاه ابن عربی تبدیل می‌شود.

≠ تفاوت در گناه: همچنین، این سؤال مطرح می‌شود که آیا همه گناهان از نظر خداوند یکسان هستند؟ آیا مجازات گناهکاران باید بر اساس نوع و شدت گناه آن‌ها متفاوت باشد؟ اگر همه به یک نتیجه یکسان برسند، مفهوم عدالت الهی زیر سؤال می‌رود.

د. غیر واقعی بودن توبه برای برخی

برخی از منتقدان بر این باورند که در برخی از موارد، امکان توبه برای گناهکاران وجود ندارد. این نقد به شرح زیر است:

≠ گناهکاران متعصب: برخی از گناهکاران ممکن است به قدری در گناهان خود غرق شوند که به هیچ وجه به توبه و بازگشت به سوی خداوند فکر نکنند. در این صورت، آیا می‌توان انتظار داشت که همه گناهکاران در نهایت به رحمت الهی دست یابند؟

≠ توبه در عالم آخرت: همچنین، این سؤال مطرح می‌شود که آیا توبه در عالم آخرت ممکن است؟ اگر فردی در جهنم باشد، آیا می‌تواند توبه کند و از عذاب رهایی یابد؟ این موضوع بر دیدگاه ابن عربی تأثیر منفی می‌گذارد و به مبانی کلامی و فلسفی او را به چالش می‌کشد.

تحلیل و بررسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

این عربی، به عنوان یکی از بزرگ‌ترین متفکران و عارفان اسلامی، با نگاهی عمیق به موضوع ابدیت عذاب و خلود در نار، نظریه‌ای را ارائه می‌دهد که بر مبانی فلسفی و عرفانی اش استوار است. او با تأکید بر مفهوم وحدت وجود، به این نتیجه می‌رسد که همه موجودات تجلیات مختلفی از وجود واحد الهی هستند و به همین دلیل، عذاب دائمی برای گناهکاران وجود ندارد. ابن عربی بر این باور است که رحمت خداوند بر غضب او غالب است و این رحمت شامل همه مخلوقات می‌شود. او معتقد است که انسان‌ها می‌توانند به نجات دست یابند و در نعمت جاودانه باقی بمانند، حتی اگر ممکن

است مدتی را در رنج و تألم سپری کنند.

این دیدگاه به ما یادآوری می‌کند که عذاب در جهنم نه تنها به عنوان یک واقعیت مستقل، بلکه به عنوان مرحله‌ای از مراحل تکامل روحی و معنوی انسان‌ها تلقی می‌شود. ابن عربی به این نکته تأکید می‌کند که عذاب اهل جحیم ممکن است به صورت توهمی از عذاب باشد و این موضوع به درک عمیق‌تری از رابطه انسان با خداوند و شناخت او بستگی دارد. او همچنین بر این باور است که توبه و بازگشت به سوی خداوند برای تمامی بندگان امکان‌پذیر است و این امر می‌تواند به رهایی از عذاب منجر شود.

با این حال، نظریه‌های ابن عربی با نقدهای جدی مواجه است. منتقدان به تعارض این دیدگاه با نصوص دینی و اصول عدالت الهی اشاره می‌کنند. برخی از آیات قرآن به صراحت بر وجود عذاب دائمی تأکید دارند و این موضوع می‌تواند دیدگاه ابن عربی را در تعارض با نصوص دینی قرار دهد. همچنین، روایات معصومین (علیهم‌السلام) نیز به عذاب و خلود در نار اشاره دارند و این نکته را تأکید می‌کنند که رحمت الهی نمی‌تواند به معنای نفی عذاب باشد.

از دیگر چالش‌های اساسی، مسئله عدالت الهی است. منتقدان می‌پرسند که چگونه می‌توان پذیرفت که همه گناهکاران و ظالمین بدون مجازات و عذاب به رحمت خداوند برسند. این سؤال به چالش بزرگی برای دیدگاه ابن عربی تبدیل می‌شود و به ما یادآوری می‌کند که مفهوم عدالت الهی باید در کنار رحمت الهی قرار گیرد. همچنین، این سؤال مطرح می‌شود که آیا همه گناهان از نظر خداوند یکسان هستند و آیا مجازات گناهکاران باید بر اساس نوع و شدت گناه آن‌ها متفاوت باشد.

نقد دیگری که بر دیدگاه ابن عربی وارد است، مربوط به امکان توبه برای برخی از گناهکاران است. برخی از منتقدان بر این باورند که در برخی موارد، امکان توبه وجود ندارد و این موضوع بر دیدگاه ابن عربی مبنی بر رحمت الهی تأثیر منفی می‌گذارد. آیا فردی که در جهنم است، می‌تواند به توبه پردازد و از عذاب رهایی یابد؟ این سؤال به چالش‌های فلسفی و دینی می‌انجامد و نیاز به بررسی دقیق‌تری دارد.

۴- تبیین مبانی فلسفی و کلامی علامه طباطبائی

در بررسی مبانی فلسفی و کلامی علامه طباطبائی، اهمیت و نقش وحی و متون دینی در فهم معاد و جزئیات آن به وضوح نمایان می‌شود. علامه طباطبائی بر این باور است که نمی‌توان به جزئیات معاد تنها با استفاده از مقدمات عقلی دست یافت و تصدیق این امر را تنها از طریق وحی نبوی ممکن می‌داند. به همین دلیل، او برای درک مسائل مرتبط با معاد به متون اسلامی تکیه کرده و تعارضی بین آیات مربوط به خلود و عدم آن نمی‌بیند. او جاودانگی در عذاب را با دلایل عقلی و نقلی مستدل می‌کند و بر این اساس به بررسی آیات و روایات می‌پردازد تا اصول و مبانی عقیدتی خود را در این زمینه مستحکم سازد.

علامه طباطبائی در تحلیل‌های خود به دلایل نقلی و عقلی بر خلود در عذاب تأکید می‌کند. از یک سو، او به صراحت آیات قرآن اشاره می‌کند که بر جاودانگی عذاب دلالت دارند و از سوی دیگر، به تغییر نظام آفرینش در آخرت و تفاوت آن با دنیا می‌پردازد. او همچنین به این نکته تأکید دارد که عذاب و نعمت در آخرت به نوعی به حالات نفس وابسته است و اگر نفس به صورت ملکه درآید، عذاب جاودان خواهد بود. این مباحث نشان‌دهنده عمق تفکر علامه طباطبائی در مسئله معاد و تأثیر آن بر زندگی انسان‌ها است و به وضوح نمایانگر نگرش فلسفی و کلامی او در این زمینه می‌باشد.

علامه بر این باور است که به جزئیات معاد نمی‌توان با مقدمات عقلی دست یافت و تنها راه تصدیق این امر را از طریق تصدیق وحی نبوی می‌داند (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۴۰۸)؛ و لذا ایشان برای فهم مسائل جزئیات معاد به متون اسلامی تکیه کرده است. همچنین وی تعارضی میان آیات خلود و عدم آن را نپذیرفته و جاودانگی در عذاب را به دو دلیل عقلی و نقلی قبول می‌کند.

۴-۱- دلیل نقلی بر خلود

به نظر علامه طباطبائی ظواهر متون دینی به روشنی به جاودانگی عذاب تصریح کرده و

خداوند در یکی از آیات فرموده است «وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ» (بقره، ۱۶۷) در روایات نیز به حد استفاضه حدیث در مورد جاودانگی در آتش وجود دارد، به نظر ایشان احادیثی از طریق اهل بیت (ع) در مورد غیردائمی بودن عذاب جهنم وجود ندارد و اگر چنانچه حدیثی هم به دست ما رسیده طریق آن از اهل بیت (ع) باشد به جهت مخالفت آن با صریح آیات قرآن قابل اعتنا نیست (طباطبائی، ۱۳۹۰، ق، ج ۱، ص ۴۱۲).

دلیل دیگری که علامه بر امکان خلود در آخرت ارائه داده تغییر کامل نظام آفرینش در آخرت و اختلاف کامل آن با نظام دنیوی است و لذا خداوند می‌فرماید «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ» (ابراهیم، ۴۸)، بنابراین همان‌طوری که جهان آخرت دارای بهشت و دوزخ است زمین و آسمان‌هایی نیز دارد و حکم وجود آن‌ها بقا است نه فنا، آفریده‌های جهان آخرت مانند مخلوقات عالم دنیا نیستند (همان، ج ۱۱، ص ۲۳-۲۴). افزون بر قرآن و روایات در دلیل نقلی، اجماع علمای اسلام و اتفاق آنان نیز بر پذیرش خلود در عذاب دلالت دارد (ر.ک: نصیرالدین طوسی، ۱۴۰۷، ق، ص ۴۱۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸، ق، ج ۲، ص ۱۳۲۱؛ ایجی، ۱۳۲۵، ق، ج ۸، ص ۳۰۷؛ تفتازانی، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۱۳۱) به گونه‌ای که طبق نقل قاضی عبدالجبار در کتاب اصول خمسہ برخی به عنوان ضرورت دین از آن یاد کرده‌اند (قاضی عبدالجبار، ۱۴۲۲، ق، ص ۴۵۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۳۸۷)

علامه طباطبائی در کتاب «الرسائل التوحیدیة» (طباطبائی و خسروشاهی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۱۷) به نقد برداشت‌های نادرست از مفاهیم برزخ و لذایذ آن پرداخته است. ایشان بیان می‌کنند که برخی متألهان به اشتباه بر این باورند که برزخ هیچ ماده‌ای ندارد و لذایذ آن خیالی و سرابی هستند. علامه تأکید می‌کند که وضعیت برزخ بر اساس کتاب و سنت مشخص است و در تفسیر نعمانی، به نقل از امیر مؤمنان (علیه‌السلام)، به مسئله ثواب و عقاب در دنیا و پس از مرگ اشاره می‌شود. همچنین، آیات قرآن به تفکیک وضعیت شقی و سعید در آتش و بهشت و اشاره به برزخ به عنوان مرحله‌ای میان دنیا و آخرت پرداخته‌اند.

۴-۲- دلیل عقلی بر خلود

علامه طباطبایی بر این عقیده است که نمی‌توان همه احکام شرعی و ویژگی‌های معاد را با مقدمات عقلی به اثبات رساند، زیرا این احکام از دسترس عقل دور هستند؛ تنها راه اثبات آن‌ها اعتقاد به نبوت است. پیامبر (ص) اصل معاد و جزئیات احکام را از طریق وحی اثبات می‌کند. مطلب دیگری که علامه به آن اشاره می‌کند این است که عذاب یا نعمت که عارض بر نفس می‌شود، به دو صورت برای انسان رخ می‌دهد: یا بر اثر تجرد نفس و تخلق آن به اخلاق و ملکات خوب و بد است، و یا به دلیل احوال خوب و بدی است که به دست آورده است. به عبارت دیگر، همه احوال و ملکات در نفس انسان صورتی نیکو یا زشت ایجاد می‌کند؛ بنابراین، نفس انسان به دلیل آن صورت یا در نعمت قرار می‌گیرد یا مورد عذاب واقع می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۴۱۲-۴۱۳).

او می‌نویسد: اگر صورت‌های شایسته و ناشایست در نفس ثابت نشده باشند، به‌زودی از بین می‌روند، زیرا از نظر عقل، صورت‌های ناسازگار دوام ندارند. به عبارت دیگر، زور و ناسازگاری محکوم به زوال است؛ بنابراین، اگر نفس انسان خوب باشد، صورت زشتی‌ها دیر یا زود از صفحه نفس پاک می‌شود و برعکس نیز صحیح است. برای مثال، اگر نفس کافر بر اثر تکرار کارهای نیک، صورت‌های نیکو به خود گرفت، در آخرت این صورت‌ها از نفس او زایل می‌شوند، زیرا عرصه‌ی نفس او با آن کارها هم‌سنخ نیست (همان).

اما اگر صورت‌هایی که بر نفس عارض شده، به صورت ملکه درآید، در این حال، نفس صورت جدیدی به خود می‌گیرد، مانند ناطقیّت که با جنس حیوانیّت ضمیمه شود و صورت جدیدی به بار می‌آورد که نامش انسان است. بنابراین، وقتی کردارهایی مانند بخل، سخن‌چینی، غیبت و... بر اثر تکرار در نفس انسان رسوخ کند، در این حالت، صورت جدیدی به انسان می‌بخشد (جوادی آملی، ۱۳۸۷ ش، ج ۵، ص ۴۸۶).

بنابراین، اگر گفتار و کردار به صورت ملکه درآید و صورت نفس به صورت دیگر عوض شود، در این صورت، نفس در عذاب جاودان خواهد بود. اما اگر آن اعمال جزو ذاتی او قرار نگرفته باشند، یعنی عوامل خارجی به زور به او تحمیل کرده باشند، بنابر قاعده «القسر لایدوم»، با عذاب، آن نفس پاک شده و از عذاب جاودان نجات می‌یابد.

علامه در نقد خود بر قائلان به عدم خلود در جهنم می‌نویسد: هر کدام از مواردی را که ابن عربی، ملاصدرا و دیگران برای اثبات عدم جاودانگی در عذاب ارائه کرده‌اند، انتخاب کنند، از آن خلود را می‌توان نتیجه گرفت و نیازی به تأویل آیات خلود نخواهیم داشت. او بیان می‌کند که نفس با ارتکاب گناهان از فطرت اولیه خود خارج گشته و صورت جدیدی به خود می‌گیرد و حقیقت این صورت جدید از ملکات بدی است که اصل آن از وابستگی به ماده و دوری از عالم قدس پدید می‌آید. علامه در توضیح این اعتقاد می‌گوید: طبیعت جدید هر گونه که باشد، صورت حالات پلیدی است که حقیقت آن به ماده وابسته و از عالم قدس دور است. از این رو، افعال صادر از این طبیعت جدید برای نفس در دنیا لذت بخش خواهد بود، اما زمانی که نفس از عالم ماده جدا شود، حقیقت امر برای او کشف می‌گردد. لذا از یک سو، چون طبیعت اولیه او تغییر یافته، اعمال بد با طبع جدید او سازگار و موجب لذت اوست؛ اما از سوی دیگر، چون نسبت به خود آگاهی یافته، از این حالت رنج می‌برد. مانند کسی که به چیز بدی اعتیاد پیدا کرده و رفتارهای ناشی از اعتیادش برای او لذت بخش و سازگار با طبیعت جدید اوست، اما از این جهت که می‌داند حالت جدید او نابودکننده زندگی‌اش است، رنج می‌کشد. در عالم آخرت نیز طبیعت آتشین که در اثر گناه در نفس پدیدار گشته و طبیعت جدیدی از نفس ساخته، با عذاب سازگاری دارد، اما چون نفس بر حالت خود آگاهی یافته، از حالت خود منزجر می‌گردد (طباطبایی و خسروشاهی، ۱۳۸۷: ج ۱، ص ۲۱۷-۲۲۱).

پس این ادعا که عذاب برای گناهکار یک نوع لذت است، نمی‌تواند صحیح باشد، زیرا نفس به حالت خود اشراف پیدا می‌کند و عذاب خواهد کشید، هر چند

به خاطر سازگاری نفس با طبیعت جدید عذاب را حس نکند.

اما اگر نفس از فطرت اولیه خود خارج نشود و انسان با ارتکاب گناه طبیعت جدیدی به دست نیاورد و بر سرشت اولیه خود باقی بماند، بازهم جاودانگی در عذاب صحیح خواهد بود. زیرا حالت‌های عارضی دردناکی که حاصل شده، گرچه قسری است، اما هیچ‌یک از این عوارض به‌طور شخصی دائمی و اکثری نیست، بلکه به‌صورت نوعی است و هر یک از دردها در حال تجدد و تغییر است. قرآن در آیاتی چون آیه «كُلَّمَا نَضَجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ» (نساء، ۵۶) و «كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا» (اسراء، ۹۷) به این معنا اشاره دارد. در نوع عذاب، منع عقلی وجود ندارد، زیرا دوام و اکثریت قسر در مورد عذاب شخصی، باطل شدن اصل عذاب را موجب می‌شود. پس عذابی که باید باشد، عذاب نوعی است که عقل در پذیرش آن ممانعتی ندارد و آنچه منع عقلی دارد، همان عذاب شخصی است که وجود ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۴۱۲؛ ج ۷، ص ۸۸-۸۹).

در نقد سخنان علامه، گفته شده که پاسخ اشکال در فرض اول، خارج از فرض خود اشکال است، زیرا در فرض چنین بود که با تکرار گناه، طبیعت اولیه انسانی به طبیعت جدید عوض می‌شود و رفتارهای ثانویه این شخص ناشی از طبع جدید خواهد بود. درحالی که پاسخ علامه حالت جدید را به‌طور عرضی فرض کرده است، زیرا ایشان چنین فرض می‌کند که نفس با آگاهی از حال خود رنج خواهد کشید. پس نفس باید بر حالت اولیه خود باقی مانده باشد تا به‌خاطر این تضاد عذاب را درک کند.

اما در پاسخ دوم علامه باید گفت که مخالفان ابدیت در عذاب معتقد به عذاب دائمی نوعی هستند که منع عقلی ندارد. برخی بر این باورند که عذاب نوعی و شخصی در اشکال قسر دائم تفاوتی ندارد، زیرا تحقق طبیعت نوعی به فرد قائم است و طبیعت منهای افراد وجود خارجی ندارد. بنابراین، هر فردی که در دنیا گناهی مرتکب شود، با فرض اینکه طبیعت نوعی انسانی او عوض نشود، عذاب دائمی او، قسر دائمی را موجب می‌شود و او را از رسیدن به هدف باز خواهد داشت. به‌عبارت دیگر، هیچ‌گاه این افراد به کمال حقیقی که برای آن آفریده شده‌اند، نمی‌رسند و در جهنم جاودان

خواهند ماند. این گونه پاسخ‌ها مورد تأیید عقل نمی‌باشد (شاه نظری، ۱۳۸۵ ش، ص ۹-۸).

بنابر آنچه ذکر شد، می‌توان مبانی فلسفی و کلامی علامه طباطبایی را در مسئله خلود در عذاب چنین خلاصه نمود:

≠ انسان بر فطرت اولیه که طالب کمال است، سرشت شده است.

≠ فطرت اولیه بر اثر اعتیاد به گناه و تبدیل آن به ملکه نفسی، صورت خود را عوض کرده و به صورت جدید تبدیل می‌شود.

≠ عذاب جهنم طبق آیات قرآن لحظه به لحظه در حال تغییر و نو شدن است.

≠ فطرت تغییر یافته انسان گناهکار با نو شدن عذاب جهنم به صورت همیشگی رنج می‌کشد.

≠ گناهی که به صورت ملکه در نیامده و فطرت اولیه انسان را تبدیل نکرده، به صورت حالت‌های بد بر او عارض می‌شود.

≠ امور عارضی زوال پذیرند و لذا فطرت دارای حالت‌های پلید مادی با عذاب برزخ دوباره به حالت اولیه خود بازمی‌گردد.

نتیجه‌گیری

مسئله ابدیت عذاب و جاودانگی نفس یکی از موضوعات پیچیده و بنیادی در کلام اسلامی است که همواره توجه عمیق متفکران و اندیشمندان را به خود جلب کرده است. این پرسش اساسی که آیا عذاب الهی برای گناهکاران دائمی است یا خیر، نه تنها در متون دینی، بلکه در فلسفه و عرفان اسلامی نیز مورد بررسی قرار گرفته است. ابن عربی و علامه طباطبایی به عنوان دو شخصیت برجسته اسلامی، هر یک از منظر خاص خود به تحلیل این موضوع پرداخته‌اند. ابن عربی، با تأکید بر مفهوم وحدت وجود و رحمت الهی، به این نتیجه می‌رسد که در نهایت همه مخلوقات به رحمت خداوند باز خواهند گشت و عذاب دائمی برای هیچ کس وجود ندارد. این دیدگاه، به نوعی نشان‌دهنده اعتقاد او به قدرت و فراوانی رحمت الهی است که می‌تواند بر عذاب غلبه

کند. در مقابل، علامه طباطبایی به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مفسران و فیلسوفان معاصر، با استناد به آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم‌السلام) به تحلیل ابدیت عذاب می‌پردازد و بر این باور است که آیات متعددی در قرآن بر جاودانگی عذاب تأکید دارند. او با استفاده از دلایل عقلی و نقلی، سعی می‌کند تا مفاهیم عذاب و پاداش را در چارچوب عدالت الهی تبیین کند. این اختلاف نظر میان این دو متفکر، نه تنها نشان‌دهنده تنوع دیدگاه‌ها در کلام اسلامی است، بلکه به بررسی عمیق‌تر مبانی فلسفی و کلامی هر یک از آنها نیاز دارد تا به درک بهتری از این مسئله بنیادین دست یابیم.

۱. دیدگاه ابن عربی: ابن عربی با تأکید بر وحدت وجود و رحمت الهی، معتقد است که عذاب دائمی برای گناهکاران وجود ندارد و در نهایت همه مخلوقات به رحمت خداوند باز خواهند گشت. او بر این باور است که عذاب در جهنم ممکن است موقتی باشد و به نوعی به تجربه‌های عرفانی و شهودی انسان وابسته است. این دیدگاه بر مبنای فلسفی و عرفانی عمیق او استوار است، اما با نقدهایی در زمینه تعارض با نصوص دینی و عدالت الهی مواجه است.

۲. دیدگاه علامه طباطبایی: علامه طباطبایی بر این باور است که جزئیات معاد و ابدیت عذاب تنها از طریق وحی قابل درک است و بر اساس آیات قرآن و روایات، جاودانگی عذاب را تأیید می‌کند. او به دلایل عقلی و نقلی بر خلود در عذاب تأکید دارد و معتقد است که عذاب و نعمت به حالات نفس وابسته است. علامه بر این عقیده است که اگر نفس به صورت ملکه درآید، عذاب جاودان خواهد بود و این موضوع با عدالت الهی سازگار است.

۳. نقدها و چالش‌ها: هر دو دیدگاه با نقدهای جدی مواجه هستند. نقدهای وارده بر دیدگاه ابن عربی به تعارض آن با نصوص دینی و مفهوم عدالت الهی اشاره دارد. در حالی که علامه طباطبایی نیز با نقدهایی در زمینه تبیین خلود در عذاب و تأثیر آن بر نفس انسان مواجه است.

۴. دستاوردهای تحقیق: در زمینه ابدیت عذاب دستاورد مهم و قابل توجه به شرح زیر است:

• سه مبنای فلسفی و کلامی شامل: قبول اصل وجود نفس، پذیرش جوهر بسیط و مجرد بودن نفس، و جاودانگی و فناپذیر بودن نفس، از مبانی مهم اعتقاد به خلود در عذاب به شمار می‌آید. براساس این مبانی، ظاهر آیات و روایات مربوط به خلود نیز به دو دسته تقسیم شده‌اند: دسته نخست، آیات و روایاتی که در ظاهر مویذ حکم خلود در عذاب هستند، و دسته دوم، آیاتی که به ظاهر حکم خلود را تأیید نمی‌کنند.

• مطلبی که علامه بر آن تأکید دارد، تکیه بر وحی نبوی در مورد جزئیات معاد است، زیرا ایشان معتقد است که عقل به جزئیات معاد راهی ندارد؛ بنابراین، در این امر عقل را تابع نقل می‌داند. درحالی‌که ابن عربی در آرای خود که مبتنی بر عدم پذیرش خلود در عذاب بود، برای حل تعارض دیدگاهش با ظهور آیات قرآن، مجبور شد دست از ظهور قرآنی بردارد و آیات مربوط به خلود را تأویل کند و آن را به معنای مکث طولانی حمل نماید. اما در صورت پذیرش مسأله خلود، ظهورات قرآنی به قوت خود باقی می‌مانند و هیچ تأویلی در آیات قرآن صورت نمی‌گرفت، یعنی همان کاری که علامه از ابتدای امر بدان ملتزم بود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohamad Shabanpour
Fardin Darabi

<https://orcid.org/0000-0003-1295-9545>

<https://orcid.org/0000-0001-8342-1588>

منابع

قرآن کریم

- ابن عربی، محیی الدین. (۱۳۵۶ ق). *فصوص الحکم* (تعلیقات: ابوالعلا عقیفی، ج. ۲). القاهرة: دار إحياء الكتب العربية.
- ابن عربی، محیی الدین. (۱۴۲۲). *تفسیر ابن عربی* (ج. ۲). مصحح: عبد الوارث محمد علی. بیروت: دار الكتب العلمية.
- ابن عربی، محیی الدین. (بی تا). *الفتوحات المکیة* (ج. ۱). بیروت: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث.
- ابن فارس، ابی الحسن احمد (احمد ۱۴۰۴ ق)، *مقایس اللغة*، تحقیق: عبدالسلام هارون، بی جابی جا، مکتب الاعلام الاسلامی،
- ایچی، میرسید شریف (میرسید شریف ۱۳۲۵ ق)، *شرح المواقف*، تصحیح: بدرالدین نعلانی، قم، نشر الشریف الرضی، چاپ اول.
- تفتازانی، مسعود بن عمر (عمر ۱۴۱۲ ق)، *شرح المقاصد*، تحقیق: عبدالرحمان عمیره، قم، نشر الشرف الرضی، چاپ اول.
- جرجانی، علی بن محمد (بی تا)، *التعریفات*، تهران، ناصر خسرو.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ شش)، *تفسیر موضوعی قرآن کریم* (معاد در قرآن) تحقیق زمانی قمشه ایقمشه ای، علی، قم، مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰ شش)، *تفسیر تسنیم*، تحقیق: حسن واعظی محمدی، قم، نشر اسراء، چاپ پنجم.
- جرعاملی، محمد بن حسن (حسن ۱۴۱۶ ق)، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البيت (البيت ع)، لاحیاء التراث.
- حلی، ابو منصور جمال الدین، حسن بن یوسف (۱۴۱۶ ق)، *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*، تصحیح حسن زاده آملی، حسن، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجامعه المدرسین بقم.

حیدری فرد، محمد، فرقانی، محمد کاظم. (۱۳۹۲). خلود در عذاب از دیدگاه ملاصدرا و ابن عربی. جستارهای فلسفه دین، ۲(۴)، ۳۹-۵۹.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم ابوالقاسم حسین بن محمد بن مفضل (مفضل ۱۳۸۸ شش)، المفردات لالفاظ القرآن، ترجمه: مصطفی رحیمی نیا، تهران، نشر سبحان، چاپ دوم.

شاه نظری، جعفر (۱۳۸۵ شش)، تحلیل عقلی جاودانگی در دوزخ (خلود) از منظر ملاصدرا و علامه طباطبایی، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی، قم، (مقاله).

صدرالدین شیرازی (شیرازی ملاصدرا)، محمد بن ابراهیم (بی تا)، الشواهد الربوبیه، با حواشی حکیم سبزواری، تصحیح آشتیانی، سید جلال الدین، ستاد انقلاب فرهنگی.

طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰ قق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طباطبایی، محمد حسین و خسرو شاهی، هادی. (۱۳۸۷). مجموعه رسائل (طباطبائی). ۳ ج. قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

طریحی، فخرالدین (فخرالدین ۱۳۷۵ شش)، مجمع البحرین، تهران، مکتبه المرتضویه، چاپ سوم. علی دوست، مریم. (۱۴۰۳). نقد و بررسی نظریه ابن عربی در مسأله خلود در جهنم از منظر علامه

طباطبایی، پایان‌نامه اصفهان، سطح: سطح ۳ رشته: کلام اسلامی، اصفهان، مدرسه علمیه تخصصی امتحان‌کننده ام‌الائم «علیها السلام» نجف آباد اصفهان.

فراهیدی، خلیل بن احمد (احمد ۱۴۰۸ قق)، العین، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، الطبعة الاولى.

فیض کاشانی، محمد محسن (محسن ۱۴۱۸ قق)، علم الیقین، تحقیق: محسن بیدار، قم، نشر بیدار، چاپ چاپ اول.

قاضی عبدالجبار، احمد (احمد ۱۴۲۲ قق)، شرح الاصول الخمسه، بیروت، دار احیاء التراث العربی. معراجی، ساره. (۱۳۹۲). بررسی مسئله مسأله خلود با تکیه بر آراء علامه طباطبایی، ابن عربی،

فخررازی و زمخشری، پایان‌نامه کارشناسی کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.

مکارم شیرازی، ناصر (ناصر ۱۳۸۶ شش)، پیام قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ نهم.

نصیرالدین طوسی، محمدبن محمد (محمد ۱۴۰۷ ق)، *تجرید/الاعتقاد*، تحقیق: محمدجواد حسینی جلالی، تهران، مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول.

References

Qur'ān al-Karīm.

Alīdūst, Maryam. (2024). "A Critical Review of Ibn 'Arabī's Theory on Eternal Hell from the Perspective of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī." M.A. thesis in Islamic Theology, Level 3. Najafābād, Iṣfahān: Umm al-A'immaḥ Seminary. [In Persian]

Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1988). *Al-Ayn*. Beirut: al-A'lamī Foundation for Publications. First edition. [In Arabic]

Fayz Kāshānī, Muḥammad Moḥsin. (1997). *Ilm al-Yaqīn*. Edited by Muḥsin Bīdār. Qom: Bīdār Publication. First edition.

Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1995). *Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Āl al-Bayt ('A) Iḥyā' al-Turāth Institute. [In Persian]

Ḥillī, Abū Mansūr Jamāl al-Dīn Ḥasan ibn Yūsuf. (1995). *Kashf al-Murād fī Sharḥ Tajrīd al-I'tiqād*. Edited by Ḥasan Ḥasan Zādah Āmulī. Qom: Islamic Publication Institute affiliated with the Society of Seminary Teachers in Qom. [In Persian]

Ḥaydarī-Fard, Muḥammad, and Forqānī, Muḥammad Kāzīm. (2013). "Eternity in Punishment from the Viewpoints of Mullā Ṣadrā and Ibn 'Arabī." *Journal of Philosophy of Religion*, 2(4), 39-59. [In Persian]

Ibn 'Arabī, Muḥyī al-Dīn. (1937). *Fuṣūṣ al-Ḥikam*. (Annotations: Abū al-'Alā 'Aḥfi, vol. 2). Cairo: Dār Iḥyā' al-Kutub al-'Arabiyyah. [In Arabic]

Ibn 'Arabī, Muḥyī al-Dīn. (2001). *Tafsīr Ibn 'Arabī* (vol. 2). Edited by 'Abd al-Wārith Muḥammad 'Alī. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]

Ibn 'Arabī, Muḥyī al-Dīn. (n.d.). *Al-Futūḥāt al-Makkiyyah* (vol. 1). Beirut: Āl al-Bayt ('Alayhim al-Salām) Foundation for Reviving Heritage. [In Arabic]

Ibn Fāris, Abū al-Ḥasan Aḥmad. (1984). *Maqāyīs al-Lughah*. Edited by 'Abd al-Salām Hārūn. Qom: Maktab al-I'lām al-Islāmī. [In Persian]

Ījī, Mīr Sayyid Sharīf. (1907). *Sharḥ al-Mawāqif*. Edited by Badr al-Dīn Na'sānī. Qom: Publication of al-Sharīf al-Razī. First edition. [In Persian]

Jurjānī, 'Alī ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Ta'rīfāt*. Tehran: Nāṣir Khosrow. [In Persian]

- Javādī Āmulī, ‘Abd Allāh. (2008). *Thematic Exegesis of the Qur’ān (Resurrection in the Qur’ān)*. Researched by ‘Alī Zamānī Qomshah’ī. Qom: Isrā’ Publication Center. [In Persian]
- Javādī Āmulī, ‘Abd Allāh. (2011). *Tafsīr al-Tasnīm*. Researched by Ḥasan Wā‘izī Muḥammadī. Qom: Isrā’ Publication. Fifth edition. [In Persian]
- Mi‘rājī, Sārah. (2013). “The Issue of Eternity with Reference to the Views of ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī, Ibn ‘Arabī, Fakhr Rāzī, and al-Zamakhsharī.” Master’s thesis, Shahīd Rajā’ī Teacher Training University, Tehran.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (2007). *Payām-i Qur’ān*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. Ninth edition. [In Persian]
- Naṣir al-Dīn Ṭūsī, Muḥammad ibn Muḥammad. (1987). *Tajrīd al-I’tiqād*. Edited by Muḥammad Jawād Ḥusaynī Jalālī. Tehran: Maktab al-‘Ilām al-Islāmī. First edition. [In Persian]
- Qāzī ‘Abd al-Jabbār, Aḥmad. (2001). *Sharḥ al-Uṣūl al-Khamsah*. Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Rāghib Iṣfahānī, Abū al-Qāsim Ḥusayn ibn Muḥammad ibn Mufaḍḍal. (2009). *Al-Mufradāt li-‘Alfāz al-Qur’ān*. Translated by Muṣṭafā Raḥīmī-Niyā. Tehran: Subḥān Publication. Second edition. [In Persian]
- Shāh-Nazarī, Ja‘far. (2006). “Rational Analysis of Immortality in Hell (Eternity) from the Perspective of Mullā Ṣadrā and ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī.” *Scientific-Research Quarterly of the Islamic Ma‘ārif Association*. Qom. (Article). [In Persian]
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), Muḥammad ibn Ibrāhīm. (n.d.). *Al-Shawāhid al-Rubūbiyyah*. With annotations by Ḥakīm Sabzawārī. Edited by Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. Tehran: Cultural Revolution Council. [In Persian]
- Ṭabāṭabā’ī, Muḥammad Ḥusayn. (1970). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Beirut: al-‘Alamī Foundation for Publications. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā’ī, Muḥammad Ḥusayn, and Khosrowshāhī, Hādī. (2008). *Collected Treatises (Ṭabāṭabā’ī)*, 3 vols. Qom: Bustān-e Kitāb Qom (Publication of the Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom). [In Persian]
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn. (1996). *Majma‘ al-Baḥrayn*. Tehran: Maktabat al-Murtaḍawīyyah. Third edition. [In Persian]

Taftāzānī, Mas'ūd ibn 'Umar. (1991). *Sharḥ al-Maqāṣid*. Edited by 'Abd al-Raḥmān 'Umayrah. Qom: Publication of al-Sharīf al-Razī. First edition. [In Persian]

استناد به این مقاله: شعبان پور، محمد، دارابی، فردین. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی ابدیت عذاب از دیدگاه ابن عربی و

علامه طباطبائی. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶(۱۰)، ۱۳۳-۱۶۸. DOI:

10.22054/jcst.2025.84243.1213

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.